

Maciej Kaźmierkiewicz

UMK w Toruniu

Rozważania o sacrum

[rec. *Sacrum sekularne. Ponowoczesna ekspresja duchowości?*,
pod red. D. Kalinowskiego, Słupsk 2017, s. 153]

Streszczenie:

Prezentowana recenzja podejmuje temat postsekularyzmu, historii tego pojęcia. Postsekularyzm jest zjawiskiem kulturowym, które wynika z przemian duchowości we współczesnym świecie. Przeżycia religijne równoważą doświadczenia duchowe wynikające z obcowaniem ze sztuką – zarówno wysoką (malarstwo, literatura), jak i popkulturą (np. mecze piłki nożnej). Postsekularyzm (proces kształtowania tego zjawiska) znajduje odniesienie także w literaturze. Autorzy recenzowanego tomu analizują twórczość polskich romantyków (rozumienie sacrum) oraz modernistów (sekularyzm) i twórców literatury współczesnej (postsekularyzm).

Słowa-klucze: sekularyzm, postsekularyzm, ekspresja, literatura, kultura

Musings about sacrum

Abstract:

The presented review tackles the subject of postsecularism, the history of the term. Postsecularism is a cultural phenomenon resulting from the changes spirituality is undergoing in the modern world. Religious experiences are balanced by spiritual ones generated in contact with arts, both high (painting, literature), and pop-culture (e.g. football

matches). Postsecularism (the shaping process of this phenomenon) can be also found in literature. Authors of the reviewed book analyse the creative works of Polish Romantic writers (their understanding of sacrum), modernists (secularism), and authors of modern literature (postsecularism).

Key words: secularism, postsecularism, expression, literature, culture

Współczesna refleksja o *sacrum* stanowi nawiązanie do przeszłości. Style myślenia, wzorce przejmowane lub odrzucane przez współczesność doskonale ukazują mechanizm procesu poszukiwań: człowiek jest istotą stworzoną ku wyższym celom, pragnie rozpoznawać „szyfry transcencji”, otwiera się na byt. Książka pt. *Sacrum sekularne? Ponowoczesna ekspresja duchowości* ilustruje rytm poszukiwań *sacrum*, przede wszystkim jednak odsłania istotny, antropologiczny rys całego procesu. Refleksja o *sacrum* sekularnym, „utraconym i odnalezionym”, wprowadza ważny kontekst dla relacji, wzajemnych powiązań człowieka ze światem. Kontekst ten staje się dla autorów zebranych w książce artykułów najważniejszy. Tom pt. *Sacrum sekularne. Ponowoczesna ekspresja duchowości?* odsłania różne aspekty duchowości, a zatem odmienne typy ekspresji. Osobny problem stanowi język: style mówienia, symboliczność, znaczenie milczenia, nieodokreśloności. Zagadnienia te – pełniące ważną rolę we współczesnym dyskursie o *sacrum*, ukształtowała osobna tradycja oświeceniowa, o której należy nieustannie pamiętać.

Do XVIII wieku tematy związane z religijną duchowością były najważniejsze wśród podejmowanych w literaturze. Dopiero Oświecenie (jego nowoczesne prądy) zainicjowało stopniowe odchodzenie od tej tematyki. Głównym zainteresowaniem artystów „wieku świateł” cieszył się rozwój nauki i techniki, a zasadnicze tematy literackie prezentowały osiągnięcia człowieka i jego rozumu. W tym okresie nastąpiła silna sekularyzacja społeczeństwa. Jak pisze Juliusz Iwanicki:

Pierwszym poziomem sekularyzacji, jaki wyróżniam, jest sekularyzacja materialna. Jest to jedno z najbardziej pierwotnych znaczeń tego terminu, związane z utratą i konfiskatą majątków przez Kościoły i stan duchowny. To najprostsza do uchwycenia

kategoria sekularyzacyjna; można bowiem bez większych trudności wskazać w rozwoju procesu historycznego różne wydarzenia dziejowe, na skutek których Kościół rzymskokatolicki oraz inne Kościoły traciły częściowo swój stan posiadania materialnego¹.

Kościół stracił na rzecz państwa wiele swoich majątków. Zaczęto większą uwagę poświęcać problemom społecznym, a religia nie pełniła już pierwszoplanowej roli. Ponowny zwrot w stronę duchowości nastąpił dopiero na początku XIX wieku, kiedy to narodziła się filozofia romantyczna. Jednak rozumienie sfery *sacrum* na przestrzeni lat zdążyło już ulec przeobrażeniu. Jak wyjaśnia we *Wstępie* do omawianego tomu Daniel Kalinowski, pojęcie „sacrum sekularnego” oznacza szereg zjawisk kulturowych, które ujawniają „charakter” ówczesnej duchowości:

Proponowana tutaj praca monograficzna dotyczy aktów artystycznych literatury polskiej, w swej wielowymiarowości i wieloideowości pełnych treści wiążących się z duchowością i postduchowością. [...] Z drugiej strony jednak dynamicznie rozwija się twórczość luźno połączona bądź zupełnie niezwiązana z typowymi dla tradycji europejskiej reprezentacjami *sacrum*, za to istniejąca w relacji z postsekularnymi oraz prywatnymi manifestacjami życia duchowego².

W wiekach wcześniejszych nieakceptowane w literaturze było łączenie tematyki świeckiej z religijną. Od końca XVIII wieku do kultury europejskiej zaczął wkraczać nowy, niezwiązany lub tylko nawiązujący do chrześcijaństwa rodzaj duchowości. Odkrycia geograficzne i coraz częstszy kontakt Europejczyków z, tak zwanym, Orientem sprawił, że ludzie zaczęli poznawać nieznane dotąd religie. Fascynacja nimi sprawiła, że część osób zaczęła inaczej postrzegać otaczający świat. Powstawały coraz to nowe filozofie i doktryny, które przyciągały zainteresowanych. Na przełomie XVIII i XIX wieku narodziły się nowe nurty refleksji duchowej, między innymi: mesmeryzm, spirytyzm, magnetyzm i hipnotyzm. Przeobrażenia, które dokonały się w dziedzinie duchowości u schyłku XIX wieku, miały ogromny wpływ na rozwój dwudziestowiecznych dyskursów

¹ J. Iwanicki, *Transformacja procesu sekularyzacji. Próba kategoryzacji*, „Przegląd religioznawczy” 2012, nr 4 (246), s. 27.

² D. Kalinowski, *Wstęp do: Sacrum sekularne. Ponowoczesna ekspresja duchowości?*, pod red. D. Kalinowskiego, Słupsk 2017, s. 8.

o sztuce i kulturze, także polityce. Juliusz Iwanicki komentuje to zjawisko następująco:

W ostatniej dekadzie zaszła tu interesująca zmiana – wielu badaczy wskazuje na tendencje postsekularne we współczesnej kulturze. Postsekularyzm miałby się charakteryzować nową fazą rozwojową, która nastąpiła po klasycznej i zakończonej już fazie sekularyzacji – tu można dodać, stosując powyższą typologię – na płaszczyźnie materialnej, instytucjonalnej i indywidualnej. Właśnie z czwartego wymiaru sekularyzacji, w kategorii kulturowej, wyłania się formacja postsekularna. W ramach paradygmatu postsekularnego wskazuje się kilka tendencji. Sekularyzacja okazała się procesem trwałym, lecz nie absolutnym; widoczne są nowe i ukryte formy religijności w świecie (tzw. zjawisko kryptoreligijności lub kryptoteologiczności). Szczególnie w ramach współczesnych twórców kulturowych i artystycznych można wskazać np. utwory, które, mieszcząc się w świeckiej konwencji, jednocześnie posiadają ukryte kody religijne. [...] Kulturowy postsekularyzm nie należy jednak rozumieć jako obszar ponownej resakralizacji i desekularyzacji współczesnego świata. Postsekularyzm nie jest negacją sekularyzacji, uznaje bowiem efekty procesów sekularyzacji, widoczne we wcześniej wymienionych w artykule typologii sekularyzacji. Jednocześnie jednak nurt postsekularny dążyłby tu do wykazania pewnej fałszywości niektórych tendencji sekularyzacyjnych; chociaż bowiem religijność tradycyjna rzeczywiście osłabła, oznacza to raczej transformację we mniej widoczne typy religijności aniżeli jej całkowity zanik³.

Pierwsza faza sekularyzacji życia społecznego i kulturowego dokonała się za sprawą Wielkiej Rewolucji Francuskiej w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku. Druga faza to tak zwana postsekularyzacja. Jej początki sięgają już XIX wieku, jednak najintensywniej rozwinęła się ona po II wojnie światowej. W literaturze i sztuce zaczęto odchodzić od popularnych niegdyś tematów religijnych, zastąpiono je zagadnieniami związanymi z codziennością. Proces odkrywania nowej duchowości w doświadczeniu codziennym staje się także współcześnie jednym z ważniejszych, wpływa bowiem na kształt refleksji filozoficznej, której należy poświęcić znacznie więcej uwagi.

Omawiany tom nie obejmuje osobnych rozpraw podejmujących to zagadnienie. Jego kompozycja została podzielona na kilka części. Pierwszą z nich jest *Wstęp*, w którym autor zapoznaje czytelników z tematyką tomu.

³ J. Iwanicki, dz. cyt., s. 31-32.

Kolejne to: *Narodziny zjawiska*, „*Obszary sacrum*”, *Kryzys postmodernizmu*, *Sacrofanum* oraz *Język postekularyzmu*. Artykuły zawarte w każdej z nich zostały ułożone w porządku chronologicznym – pierwsze nawiązują do narodzin zjawiska, ostatnie zaś pokazują przejawy badanych zjawisk w literaturze i kulturze najnowszej.

W części zatytułowanej *Narodziny zjawiska* zawarte zostały dwa artykuły dotyczące twórczości Adama Mickiewicza. Pierwszy z nich, autorstwa Marty Dziedzickiej, nosi tytuł *Pierwsze dziady odbyły się w Rucie. „To lubię” wobec „Dziadów” Adama Mickiewicza*. Badaczka zwraca uwagę na to, że człowiek potrzebuje przeżyć duchowych i nie potrafi funkcjonować w świecie ich pozbawionym. Romantyczna twórczość Adama Mickiewicza rozpoczyna w Polsce epokę, której założenia – w dużej mierze – znajdowały się w sprzeczności z oświeceniowym klasycyzmem, Mickiewicz zrywa w swojej twórczości z tradycyjnym rozumieniem duchowości, ukazuje sferę wierzeń, przeczuć, poruszeń ducha, które człowiek pragnie w jakiś sposób zrationalizować. Podobny problem podejmuje autorka kolejnego artykułu, zatytułowanego *Gość w dom... O postsekularnych intuicjach Adama Mickiewicza*. Już we wstępie badaczka pisze:

Sledząc twórczość Mickiewicza (zarówno twórczość poetycką, jak i rozważania zawarte w *Prelekcjach paryskich*) oraz zapisany w niej rozwój duchowych poszukiwań, odzwierciedlony w jego teologicznych i antropologicznych poglądach, można dostrzec wywołaną sekularyzmem oświeceniowym ewolucję myślenia o Bogu i religii: od krytyki kościoła urzędowego, który wyzuł świat z Ducha (w IV cz. *Dziadów*), przez Boga Władcę, Suwerena (w wizji Konrada z III cz. *Dziadów*), do koncepcji Boskiego Gościa (w *Zdaniach i uwagach*), bliskiej współczesnej myśli postsekularnej⁴.

W romantycznej refleksji filozoficznej dokonano przekształcenia ludzkiej duchowości. Z jednej strony krytykowano oświeceniowy racjonalizm, z drugiej zaś poddano ocenie chrześcijańską teologię. Wszak Adam Mickiewicz był członkiem Koła Sprawy Bożej założonego przez – tytułującego się imieniem proroka – Andrzeja Towiańskiego⁵. Znużony sekularyzmem oświeceniowym poeta dokonał własnej, zgodnej z myślą romantyczną, oceny rzeczywistości. Warto w tym przypadku użyć określenia

⁴ A. Bednarek, *Gość w dom... O postsekularnych intuicjach Adama Mickiewicza*, [w:] *Sacrum sekularne*, dz. cyt., s. 33.

⁵ K. Górski, *Mickiewicz – Towiański*, Warszawa 1986, s. 44.

– prepostsekularyzm, o którym autorka nie wspomina, już bowiem na początku XIX wieku nastąpiło przewartościowanie wartości duchowych. Oświeceniowy racjonalizm silnie wpłynął na postrzeganie świata, jednak to właśnie refleksja romantyczna sprawiła, że zagadnienia *sacrum* zaczęto rozpatrywać w różnych odniesieniach do *ratio* (najczęściej waloryzując wiarę, która stała się źródłem nowej „wiedzy”).

W części *Obszary „sacrum”* znajdują się trzy artykuły. Pierwszy z nich, autorstwa Mateusza Sienkiewicza, *Żydowskość zeświecczona. O religii i kulturze w twórczości Wilhelma Feldmana* porusza kwestię judaizmu i związanej z nim religijności. Badacz zwracając uwagę na biograficzne i artystyczne zagadnienia, poddał analizie wystąpienia Feldmana poświęcone *sacrum*. Pisarz krytykował tradycyjne zwyczaje religijne swojej nacji, ponieważ nie widział w nich sensu, starał się jednak kultywować pamięć o tradycji w inny sposób. Świętość widział raczej w postawach moralnych, w ludzkiej umysłowości. Warto pamiętać o krytyce, jaka spotkała go ze strony innych środowisk, także artystycznych.

Próba przewartościowania refleksji dotyczących *sacrum* pojawiła się również w niektórych kręgach duchowości chrześcijańskiej. Pojęcie *sacrum* zastąpiła w nich sztuka, która miała wzbudzać podobne uczucia, inicjować mistyczne doznania. Kolejny artykuł, poświęcony twórczości Stanisława Ignacego Witkiewicza, ukazuje nowe znaczenie sztuki, która dla artysty staje się „metafizycznym dreszczem”. Jak czytamy:

[...] artystę niepokoiły „skutki uboczne” procesu uspołecznienia, takie jak: nuda, wygoda i bezrefleksyjność. Jego zdaniem nowoczesność, której symbolem są wielkie skupiska ludzi w tętniących życiem miastach, odebrała jednostce możliwość kontemplacji życia i zdolność kontaktu z Tajemnicą Istnienia. Ujarzmienie natury i wynikający z niego brak poczucia Dziwności Istnienia pozbawiają nowoczesnego człowieka wszelkich odczuć metafizycznych, a zatem bliska droga, by nic nie odróżniało go od zwierząt czy – będących symbolem nowoczesności – automatów⁶.

Witkiewicz widział zagrożenie w rozwoju cywilizacji, uważał, że postępująca sekularyzacja życia społecznego niesie ze sobą niekorzystny wpływ na duchowy rozwój jednostki (zjawisko to zostało przedstawione między innymi w jego powieści *Pożegnanie jesieni*). Ratunkiem może być

⁶ J. Borkowska, *Społeczna funkcja uczuć metafizycznych w koncepcjach Stanisława Ignacego Witkiewicza*, [w:] dz. cyt., s. 83.

sztuka⁷, która jako jedyna – jego zdaniem – jest w stanie zapewnić człowiekowi pełnię metafizycznego spełnienia. To właśnie ona jest tą sferą *sacrum*, która przynosi ukojenie w coraz silniej zrationalizowanym świecie.

Równie negatywny wizerunek świata – o czym wspomina inny badacz w kolejnym w tej części publikacji artykule – przedstawia Lech Bądkowski w *Sobótce*. Ludowy obrzęd zatracił swój religijny wymiar i stał się tylko okazją do zabawy. Sekularyzacja obrządków religijnych – zdaniem autora artykułu – spowodowana jest utratą podmiotowości w świecie. Być może jest to związane z przeżyciami wojennymi i powojenną postawą społeczeństwa skupionego przede wszystkim na odbudowie zniszczeń i racjonalnym myśleniu o swojej przyszłości. W tym przypadku możemy mówić o drugiej fali sekularyzacji, czyli postsekularyzmie.

W części *Kryzys postmodernizmu* pierwszy z artykułów został poświęcony twórczości Wojciecha Wencła. Ludzie żyjący w powojennym świecie zaczęli wyznawać inne wartości niż przed II wojną światową, nastąpił kryzys duchowego poznania świata. Jednym z głównych celów sowietyzacji była sekularyzacja i ateizacja społeczeństw. Przedwojenne wartości znikły, pojawiły się natomiast nowe, silnie zrationalizowane (między innymi kult pracy). Warto wspomnieć także, że ograniczyły swoją działalność liczne w pierwszej połowie XX wieku kręgi, koła i sekty religijne. Wśród nich znalazł się między innymi spirytyzm. Jednak, o czym wspomina Sylwia Grzeszna, tworzyła się także nowa duchowość. O niej i jej historii opowiada Wojciech Wencel:

O przywiązaniu do konkretnej wizji rzeczywistości i szacunku dla niej mogą świadczyć ekfrazy Wencła, zarówno te odwołujące się do obrazów dawnych mistrzów, jak i epitafia poświęcone pamięci Polaków i Niemców mieszkających kiedyś w okolicach Gdańska⁸.

Przeszłość jest silnie sakralizowana w twórczości Wencła. Jest to spowodowane kultem pamięci i tęsknotą za dawnymi czasami, które już nie wrócą, oraz pragnieniem uczczenia tych, którzy zginęli podczas wojny.

Pamięć przeszłości powróci także w twórczości Tadeusza Dąbrowskiego, o której wspomina w swoim artykule Tomasz Tomasik. W latach

⁷ A. Kałowska, *Witkacy – etyka*, Łódź 2016, s. 123.

⁸ S. Grzeszna, „Źródło przebija spod ziemi”. *Wencła opowieść o „sacrum”*, [w:] dz. cyt., s. 119.

siedemdziesiątych dwudziestego wieku nauczanie papieża Jana Pawła II znacznie wpływało na postawy moralne Polaków. Ludzie żyjący w silnie zracjonalizowanym socjalistycznym świecie – w osobie Jana Pawła II widzieli „orędownika nadziei”, kogoś, kto przywróci dawne wartości. Jednak młode pokolenie – w opinii Dąbrowskiego – nie do końca rozumie kult papieża. Żyje ono całkiem innymi wartościami niż religia. W literaturze najnowszej – o czym pisze Daniel Kalinowski w kolejnym artykule – sfera *sacrum* związana jest z całkiem innymi wartościami niż miało to miejsce jeszcze kilka lat temu. Dla niektórych wiąże się ona z cielesnością i wyzwoleniem własnej fizycznej natury (Ewa Sonnenberg), dla innych – podobnie jak u Witkacego – może być odpoczynkiem od hałasu i zgiełku współczesnej cywilizacji (Bogusław Duch). Obecnie powraca moda na kulturę Orientu, co daje się zauważyć we wspomnianej już twórczości Sonnenberg i Ducha. Jednak – w odróżnieniu od zafascynowania tym kręgiem kulturowym sto lat temu – obecnie filozofia Dalekiego Wschodu staje się pewnego rodzaju odskocznią od wszechobecnych, narzucanych z góry wzorców popkulturowych.

Przedostatnia część recenzowanej książki nosi tytuł *Sacrofanum*. Pojęcie to, stanowiące zlepek słów *sacrum* i *profanum*, wyjaśnia Jacek Sieradzan, który w jednym ze swoich artykułów pisze: „We współczesnym świecie granica między *sacrum* a *profanum* ma charakter liminalny, człowiek zaś żyje w *sacrofanum*, w którym wszystko jest (albo może stać się) elementem sakralnym”⁹. Janusz Bohdziewicz w artykule z tej części tomu wspomina między innymi o przypadkach objawień Maryjnych, jakie miały miejsce w Polsce w latach sześćdziesiątych. Objawienia te były swoistą manifestacją religijnych postaw Polaków. Równocześnie autor wskazuje, że współczesna religijność tylko niekiedy bywa ukierunkowana duchowo, przede wszystkim skupia się na przeżyciach cielesno-emocjonalnych. Podobny trop doświadczeń podejmuje Maja Możańska w artykule dotyczącym muzyki rockowej. Badaczka analizuje obecność ewangelizacyjnego przekazu w piosenkach rockowych (mimo postrzegania tego rodzaju sztuki za areligijną) Tomasza Budzyńskiego. Teksty rockowe, często metaforycznie, przekazują treści religijne. Jest to doskonały przykład ukazujący przenikanie się sfer *sacrum* i *profanum* – religijność przenika u Budzyńskiego życie codzienne.

⁹ J. Sieradzan, „*Sacrum*” i „*profanum*” czy „*sacrofanum*”? *Przemiany w rozumieniu „sacrum” we współczesnym świecie*, „LUD” 2006, t. 90, s. 13.

Ciekawy przykład współczesnego *sacrofanum* prezentuje także Jacek Sieradzan w artykule *Sacrofanum futbolu*. Autor omawia w nim podobieństwa między klasycznymi praktykami religijnymi w chrześcijaństwie a tak zwaną „religią futbolu”. Badacz w innym swoim artykule w następujący sposób wyjaśnia to zjawisko:

W związku ze zmianami, jakie zaszły w ostatnich latach w ludzkiej świadomości, rozmaici badacze odnajdują *sacrum*: w laickich rytuałach masowych, takich jak religie polityczne (od kultu Rozumu rewolucji francuskiej do wzbudzających entuzjazm mas „religiach” nazizmu i stalinizmu), w sporcie, w reklamie, w fotografii, w zjawisku UFO, w telewizyjnych serialach i operach mydlanych, w filmie, w helisie DNA, w ćwiczeniach cielesnych (bodybuildingu aerobiku), w rock’and’rollu, w tańcu dyskotekowym, w rave-parties, w internetowej cyberprzestrzeni, w fabularnych grach komputerowych, w striptizie, ogólnie: w technologii i we współczesnym świecie zachodnim, a zwłaszcza w sieciach handlowych. *Sacrum* nieustannie zmienia swoje oblicze, gdyż – jak wszystko w świecie – jest nietrwałe¹⁰.

Kibice uczestniczący w meczach piłkarskich przeżywają podobne wrażenia duchowe, co wierni uczestniczący w nabożeństwie. Jest to doskonały przykład obrazujący fakt mieszania się sfery duchowej i świeckiej. Mimo że współcześnie ludzie starają się myśleć racjonalnie, to brakuje im kontaktu ze sferą mistyczną. Dlatego też nawet zwyczajny mecz piłki nożnej może być dobrą okazją do duchowego oczyszczenia. Dla niektórych obiektem specyficznego kultu stają się wybitni piłkarze. Takie osoby poświęcają znaczną część życia „czczeniu” swoich bóstw.

W ostatniej części publikacji, zatytułowanej *Język postsekularyzmu*, znajduje się tylko jeden artykuł. Jego autorem jest Michał Wróblewski. Badacz nawiązuje w nim do pojęcia „jaźni” analizowanej z perspektywy psychologicznej i ezoterycznej, przywołuje koncepcje popularyzatorów jungizmu w Polsce: Jerzego Prokopiuka i Zenona Waldemara Dudka (uważają oni, że współczesny, silnie zsekularyzowany świat źle wpływa na psychikę człowieka, który jednak potrzebuje przeżyć duchowych). Artykuł Michała Wróblewskiego doskonale podsumowuje cykl wcześniejszych analiz, podejmujących temat *sacrum* i zjawiska sekularyzacji.

Przedstawione w książce *Sacrum sekularne. Ponowoczesna ekspresja duchowości?* artykuły interesująco omawiają proces kształtowania pojęcia

¹⁰ Tamże, s. 36.

sacrum. Obecnie ludzkość żyje w czasach laicyzacji i racjonalizacji życia codziennego. Jednak każdy potrzebuje przeżyć duchowych, które zaspokoiłyby ciekawość świata, pozwoliłyby go zrozumieć; nie wszystkie bowiem zjawiska da się wyjaśnić za pomocą badań naukowych. Wiele aspektów rzeczywistości stanowi dla człowieka zagadkę. Bliskość *sacrum*, różnie pojmowanego, uobecnionego w świecie – zaspakaja w człowieku ciekawość dotyczącą nieznanego.

Bibliografia

Górski K., *Mickiewicz – Towiański*, Warszawa 1986.

Iwanicki J., *Transformacja procesu sekularyzacji. Próba kategoryzacji*, „Przegląd religioznawczy” 2012, nr 4 (246).

Kałowska A., *Witkacy – etyka*, Łódź 2016.

Mariański J., *Sekularyzacja i desekularyzacja w nowoczesnym świecie*, Lublin 2006.

Sacrum sekularne. Ponowoczesna ekspresja duchowości?, pod red. Kalinowskiego D., Słupsk 2017.

Sieradzan J., „*Sacrum*” i „*profanum*” czy „*sacrofanum*”? *Przemiany w rozumieniu „sacrum” we współczesnym świecie*, „LUD” 2006.

Witkowska A., Przybylski R., *Romantyzm*, Warszawa 2009.